

הרב אפרים ליב הלוי לואיס

"נימוקי ר' שלמה ב"ר מאיר" ותורת רבנו עשו"ן בפירוש רש"י על מסכת חולין*

הקדמה

תשובת רש"י לר' שלמה ב"ר מאיר

ר' שלמה ב"ר מאיר נכד רש"י

"כן מצאתי בנימוקי ר' שלמה ב"ר מאיר"

דברי ר' שלמה ב"ר עמשון הוא רבנו עשו"ן בפירוש רש"י על מסכת חולין

הצעת פתרון הדברים

הקדמה

אני מבקש לדון במאמר זה על הספר 'נימוקי ר' שלמה ב"ר מאיר', שקטע ארוך ממנו הובא ברש"י חולין קטז, ב. שני ראשונים נודעו בשם זה, הראשון בן דורו של רש"י והשני נכדו של רש"י, ואשתדל כאן לברר את זהותם ולהכריע מיהו מחבר הספר הנ"ל.

תשובת רש"י לר' שלמה ב"ר מאיר

בספר תשובות רש"י נמצאת תשובה של רש"י בעניין 'המלוה לחברו ונפסל המטבע מה ישלם לו'. לתשובה זו מקבילות רבות בספרות הראשונים ובכתבי היד, וכפי שהעיר ישראל אלפנביין במהדורתו לספר תשובות רש"י. לא נאמר שם למי שלח רש"י תשובה זו. אחת המקבילות נמצאת בספר 'תשובות חכמי צרפת ולותיר' סימן מב², וממנה ניתן ללמוד על זהות השואל, אליו נשלחה התשובה. בתחילת התשובה נכתב "וגם זה השיב לו הרב", דהיינו שמדובר בהמשך התשובה הקודמת (סי' מא), שבה נכתב "וזה השיב רבינו שלמה [=רש"י] לר' שלמה מטורש", ואם כן הוא השואל

* מהדורה קמא של מאמר זה נדפסה ב'אור ישראל', גליון פז, עמ' שג ואילך, והדברים מובאים כאן בעריכה מחודשת בבחינת פנים חדשות באו לכאן.

1 תשובות רש"י, מהד' ישראל אלפנביין, נ"י תש"ג, סימן רכב, עמ' 249. וראה גם במהדורה החדשה של תשובות רש"י, מכון אבוקה, תש"פ, בסימן הנ"ל.

2 תשובות חכמי צרפת ולותיר, מהד' יואל הכהן מיללער, וויען תרמ"א, דף כה, סימן מב. על ספר זה, וכתב היד ממנו נדפס, ראה: אברהם גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשס"א, עמ' 24. שמחה עמנואל, שברי לוחות, ירושלים תשס"ז, עמ' 274-273.

רבנו צדקיה ב"ר אברהם הרופא בספרו שבלי הלקט הביא גם הוא את התשובה הנ"ל, ושם כתב "ולגאון אחד מצאתי: יפקוד לחיים ולשלום את חביבי ר' שלמה ב"ר מאיר...". והוא מעתיק את כל התשובה³. בשבלי הלקט מהדורת מכון ירושלים כתב המהדיר הרב שמחה חסידה כי כותב התשובה הוא רש"י, ומקבל התשובה הוא ר' שלמה ב"ר מאיר נכדו⁴. אמנם לפענ"ד קשה לומר שהכוונה לר' שלמה ב"ר מאיר נכד רש"י, שהרי אפילו נניח שנוולד כבר⁵ הרי משמע מלשון התשובה שהשואל הוא בן גילו של רש"י ולא נכדו הצעיר ממנו מאוד, ובפרט שהוא אינו מוזכר בתשובה בשום תואר של קרבה כגון "נכדי" וכיו"ב. אם נצרף את חלקי המידע נמצא שבדורו של רש"י היה קיים חכם בשם ר' שלמה ב"ר מאיר מהעיר טורש שהיה קרוב בגילו לרש"י⁶.

ר' שלמה ב"ר מאיר נכד רש"י

ר' שלמה ב"ר מאיר נכד רש"י נודע בדורו בעיקר בעקבות פירושו על התנ"ך וכמומחה בענייני דקדוק וניקוד, וכפי שנקרא "הרב ר' שלמה אבי הדייקנים"⁷. מלבד

3 שבלי הלקט, החלק השני, מהדיר: ר' שמחה חסידה, מהד' מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ח, עמ' קעט, סימן מה.

4 שם, הע' 259-258.

5 קיימת מחלוקת אם ר' שלמה ב"ר מאיר נכד רש"י היה צעיר מאחיו ר' יעקב (רבינו תם) או מבוגר ממנו. לדעת אפרים א' אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תשמ"א, עמ' 59, היה ר' שלמה הצעיר, ואף שכתב רבינו תם 'ואני יעקב קטן האחים' (מכתב מרבינו תם אל רבינו אליעזר ב"ר נתן, נדפס בספר ראב"ן, מהד' ר' דוד דבליצקי, בני ברק תשע"ב, ס' תקצו, ח"ג עמ' תשעב, ועוד, ראה הנסמן שם). הרי היה זה 'ביחס לרשב"ם ולריב"ם'. אולם לדעת אברהם גרוסמן (חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשס"א, עמ' 170 הע' 168) אורבך הגיע למסקנה זו רק מפני ש'הוא הניח שהשם שלמה ניתן לו לאחר מותו של רש"י והוא נקרא על שמו. ראייה מוחלטת אין בכך, ואפשר שיש לפרש דברי ר"ת כפשוטם שהוא היה הקטן שבאחים'. המנהג האשכנזי העתיק שלא לקרוא בשם ע"ש אדם חי כנראה שלא נהג עדיין בתקופה הזו, ולפי זה יוצא כי אכן היה רבינו תם הצעיר, ור' שלמה נולד בחיי רש"י.

6 העיר טורש הוא כנראה Tours שבצרפת, ראה: גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, עמ' 333 הע' 29 והע' 30. בעיר זו גר (מאוחר יותר) ר' יוסף, אחיו של רבינו פרץ מקורביל. ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 576.

7 בכתב יד פארמא 3204 (דה-רוסי 181, כתב יד הכולל פירושי רש"י ורשב"ם לתנ"ך), פורסם ע"י אברהם ברלינר 'לתולדות פירושי רש"י': בתוך: ספר רש"י, יוצא לאור למלאות שמונה מאות וחמישים שנה לפטירתו של רבנו שלמה יצחקי, עורך: הרב יהודה ליב הכהן מימון, מוסד הרב קוק, ירושלים תשט"ז, עמ' קמא [המאמר הנ"ל הוא תרגום לעברית מספרו הגרמנית של ברלינר, Beitrage zur Geschichte der Reschi-Commentare, ברלין 1903. הדברים נמצאים שם בעמ' 16]. וז"ל: "כשם שבעל התאנה יודע זמן לקיטתה ולוקטה בעיתה, כך ידע הק' [=הקב"ה] זמנו של רבינו שלמה ולקחו

הנ"ל, לוטים תולדותיו בערפל⁸. וכיון שהיה קיים בזמנו כאמור לכל הפחות 'ר' שלמה ב"ר מאיר' אחד נוסף, הרי בכל פעם שנזכר שם זה יש לברר למי הכוונה.

"כּן מצאתי בנימוקי ר' שלמה בר' מאיר"

ברש"י על חולין נחתם דיון ארוך ובלתי רגיל במילים "כּן⁹ מצאתי בנימוקי ר' שלמה ב"ר מאיר"¹⁰. המהדיר הידוע הרב משה יהודה הכהן בלוי ז"ל סבר שדיבור זה הוא מתוספותיו של הרשב"ם, ר' שמואל ב"ר מאיר נכדו של רש"י¹¹, שחיבר כידוע הוספות לפירושי רש"י (יתכן שהרב בלוי כלל לא ידע על קיומו של הנכד הנוסף ר' שלמה). החוקרים פוזנסקי, אורבך ואחרים כתבו שזו הגהה שהועתקה מחיבורו של ר' שלמה ב"ר מאיר נכד רש"י לתוך פירושו של רש"י סבו בזמן מאוחר יותר¹². אך קשה לומר כך, מפני שעניין זה מובא בשם רש"י בכמה ראשונים, כגון רבינו יהונתן מלוגיל שהביאו בשם 'לשון הרב רבנו שלמה הצרפתי ז"ל¹³, הראב"ה

בעיתו להכניסו בישיבה של מעלה, ואיננו כי לקח אותו אלקים. מכאן ואילך פירש בן בתו רבנו שמואל הזקן, אחיו של רבנו יעקב, אחיו של רבנו יצחק, אחיו של הרב ר' שלמה אבי הדייקנים, בני רבנו מאיר הזקן, בן החבר רבנו שמואל, ושם אמם מרת יוכבד החסידה בת רבנו שלמה".

8 ראה אורבך, בעלי התוספות עמ' 59. שמואל אברהם פוזנסקי, 'מבוא על חכמי צרפת ומפרשי המקרא' שנדפס בריש ספר 'פירוש על יחזקאל ותרי עשר לרבי אליעזר מבלגנצ'י, הוצאת מקיצי נרדמים, ווארשא תרע"ג, עמ' L. ר' אברהם מאיר וייס, שמות חכמים, בני ברק תשס"ט, עמ' קי הע' 59. בספר ערוגת הבושם לרבנו אברהם ב"ר עזריאל מביא: "ור' שלמה אחי ר"ת" (ערוגת הבושם, מהד' מקיצי נרדמים, עורך: אפרים אלימלך אורבך, ירושלים תרצ"ט, כרך א, עמ' 3). "ור' שלמה אחי ר"ת כתב" (שם עמ' 59, ושם עמ' 111). "ופירש ר' שלמה ב"ר מאיר" (שם עמ' 192). "ופירש רשב"ם... ר' שלמה אחיו" (שם עמ' 196. ובדומה לכך עמ' 294). ועוד הרבה - ראה במפתח השמות שבסוף כרך ד (ירושלים תשכ"ג).

9 כ"ה לפנינו. ובדפוס שונצינו: כך.

10 קטז, ב ד"ה הרי.

11 מבוא לספר הבתים, נ"י תשד"מ, שבסופו נדפסו כמה קטעים מתוספות רשב"ם על רש"י מסכת שבת.

12 אורבך, בעלי התוספות, עמ' 59. וייס, שמות חכמים, עמ' קי הע' 59: "אולי הוא רבינו". ר' רפאל הלפרין, רש"י: חייו ופירושו, ירושלים תשנ"ז, ב, עמ' 411. שו"ת התשב"ץ ח"ג, מהד' מכון שלמה אומן ומכון ירושלים, ירושלים תשס"ז, עמ' רמה הע' 19. מחזור ויטרי, מהד' הורוויץ, עמ' 60 ובעוד כמה מקומות. ש"א פוזנסקי, 'מבוא על חכמי צרפת ומפרשי המקרא', עמ' L הע' 1 כתב: "ואחרי כי אין זה מדרך רש"י להכניס פסקים שלמים כאלו בפירושו, נראה שזה הוספה מאוחרת, ואם תהיה פה הכוונה לר' שלמה שלנו [= ר' שלמה בר' מאיר נכד רש"י] כי אז יצא מזה שתהיה לו יד ושם גם בהלכה".

13 חידושי רבינו יהונתן מלוגיל, חולין, מהד' מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים תשע"ד, עמ' תצג

בשם 'לשון רבינו שלמה בפירושו'¹⁴, ור' יצחק אור זרוע 'שוב מצאתי תשובת רש"י'¹⁵, וא"כ לא יתכן לומר שזו הוספה מאוחרת בתוך דברי רש"י. וביותר יקשה שבשבלי הלקט מובא הדבר בנוסח "וכן מצאתי בתשובת רבנו שלמה ב"ר שמשון זצ"ל"¹⁶, שמשון ולא מאיר, אף שכמה קטעים לפני כן הביא דברים בשם רבנו שלמה - רש"י¹⁷. ועוד, עניין זה מובא גם בספר המכריע לרבינו ישעיה דיטראני (הרי"ד) בשם "תשובת רבינו שלמה הקטן ב"ר שמעון זצוק"ל"¹⁸, וכן בתשובות הרי"ד מובאת הלשון הנ"ל¹⁹ (וברור שצ"ל 'שמשון' ולא 'שמעון'²⁰).

הרב מנחם זאב חסידה, הראשון שפרסם מכת"י את ספר שבלי הלקט חלק שני, כתב על זה "במכריע ר' שלמה הקטן ב"ר שמשון, ועירוב פרשיות יש כאן כי כל הנעתק ע"י המכריע והשבלי הלקט הם לשון רש"י כמעט אות באות בחולין קטז, ב. ואולי גם זה אינו מרש"י, רק שהוכנס אח"כ, ואולי הייתה זאת בתשובות של רבנא ששון שהוא ר' שלמה ב"ר שמשון שהיה בזמן רש"י, אבל ברש"י שם מסיים: כן מצאתי בנימוקי רבנו שלמה ב"ר מאיר. ולמבקרים פתרונים"²¹.

וכתב על זה הרב שמחה חסידה (נכדו של ר' מנחם זאב) בהערותיו בשבלי הלקט חלק שני מהד' מכון ירושלים: "ויתכן שיש למצוא בזה סימוכין להשערה שהעלה הגאון בעל בנין ציון בחידושו לחולין שם, שקטע זה מ'ואני הייתי' אינו מדברי רש"י אלא שיטה שלישית (?) מנימוקי רשב"מ, שמעתיק דברי רש"י צירפם יחד, עיי"ש"²².

14 ספר ראב"ה, מהד' דבליצקי, סי' א'קכג, עמ' קעא-קעב.

15 אור זרוע, חלק א, מהד' מכון ירושלים, סי' תשע"ו, עמ' תרפט.

16 שבלי הלקט, החלק השני, סי' לד, עמ' קיט.

17 שבלי הלקט, שם, עמ' קיז.

18 ספר המכריע להרי"ד, עורך: הרב שלמה אהרן ורטהימר, מהד' מכון כתב יד וספר, ירושלים תשנ"ח, סי' לג, עמ' קצא.

19 תשובות הרי"ד, עורך: הרב אברהם יוסף וורטהיימר, מהד' מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים תשמ"ז, סי' ג, עמ' סא-ב הע' יד.

20 על החילוף בין שמות שמשון, שמעון, שמעי' ועוד, ראה גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשס"א, עמ' 347-348. ויש להעיר שהראב"ה, האור זרוע ובעל שבלי הלקט הביאו מראשית הדיבור עד קרוב לסופו (הראב"ה עד שורה וחצי לפני סוף הדיבור, והאור"ז עד חמש שורות לפני סוף הדיבור, ור' יהונתן מלונגיל רק את ראשית הדיבור) בשם רש"י, אמנם בשבלי הלקט מתחיל בשם ר' שלמה ב"ר שמשון רק מ"אני הייתי" שבאמצע הדיבור (לאחרי הציון לפסחים כט, ב).

21 הסגולה, שנה ראשונה, חוברת יט, ו' ואתחנן, ט"ו מנ"א תרצ"ד, דף נו, א מדפי שבלי הלקט. שבלי הלקט חלק שני מהד' הסגולה י"ל לאחרי כן במהדורת צילום, ירושלים תשכ"ט.

22 עמ' קיט הע' 76.

פירוש דבריו: ה'בנין ציון' כתב דעד 'ואני הייתי' הוא מרש"י, ומ'ואני הייתי' ואילך הוא מר' שלמה ב"ר מאיר. ויש למצוא סימוכין לכך ממה שתשובת רשב"ש מתחילה מ'ואני הייתי', שיש ללמוד מזה שלפחות מכאן אין אלו דברי רש"י. אבל לכאורה מוכח דלא כן, שהרי בספר המכריע ובתשובת הרי"ד הובא כל העניין בשם רשב"ש, מהתחלת הדיבור, ומזה מוכח שמרועה אחד ניתן.

מכל המקורות הנ"ל יוצא שנראה שצ"ל: "נימוקי ר' שלמה ב"ר שמשון", וקטע זה הועתק לתוך פירושו של רש"י ע"י אחד המעתיקים כבר בימי הראב"ה²³. שוב ראיתי שכבר עמדו בזה הג"ר ניסן זק"ש בהערותיו לתוספות רי"ד: "וכאשר תעיין בספר המכריע לרבנו סימן ל"ג תראה כי מה שכתוב שם בזה"ל 'ואני הייתי'... הובא כל זה על שם רבינו שלמה הקטן בן ר' שמעון זצוק"ל, ויתכן שגם לפנינו צריך להגיה 'שמ', והסופר טעה וקרא 'מא'..."²⁴ עיין שם המשך דבריו. גם הג"ר אברהם יוסף וורטהיימר בהערותיו לתשובות הרי"ד²⁵ כתב וזה לשונו: "ולפנינו ברש"י שם בסוף הדיבור כתוב: כן מצאתי בנימוקי רבינו שלמה ברבי מאיר, וצ"ל כמו שהוא לפנינו בשבלי הלקט [=ר' שלמה בר' שמשון]. ובגמרא דפוס שונצינו ליתא סיום זה ברש"י שם²⁶". וכך כתב גם בנו הג"ר שלמה אהרן ורטהיימר בהערותיו לספר המכריע של הרי"ד בשם אביו ר' אברהם יוסף²⁷.

- 23 שהרי כנ"ל הראב"ה מביאו בשם רבינו שלמה בפירושו.
 24 תוספות רי"ד, מסכת עבודה זרה, ירושלים תשי"ט, עמ' קב הע' 271.
 25 תשובות הרי"ד, עמ' סא-ב הע' יד.
 26 צריך ביאור כוונתו, שהרי בצילום דפוס שונצינו שב'אוצר החכמה' נמצא סוף הדיבור (בשורה האחרונה של העמוד):

והוא שכתב ר' שלמה ברבי מאיר, וצ"ל כמו שהוא לפנינו בשבלי הלקט [=ר' שלמה בר' שמשון]. ובגמרא דפוס שונצינו ליתא סיום זה ברש"י שם²⁶". וכך כתב גם בנו הג"ר שלמה אהרן ורטהיימר בהערותיו לספר המכריע של הרי"ד בשם אביו ר' אברהם יוסף²⁷.

ואף שאחר כך הדפיסו בני משפחת שונצינו את מסכת חולין שנית בבית דפוסם שעבר לעיר פיזרו, יש להוכיח שדפוס זה (הנמצא ב'אוצר החכמה') הוא דפוס שונצינו לפי התיאור שנתן א"מ הברמן בספרו 'המדפיסים בני שונצינו' (תולדותיהם ורשימת הספרים העבריים שנדפסו על ידיהם, וינה תרצ"ג. וראה גם מש"כ ר' רפאל נתן נטע רבינוביץ, במאמרו על הדפסת התלמוד, עורך: א"מ הברמן, ירושלים תשי"ב, עמ' כו) על שתי המהדורות. ואלו התיאורים: 'דפוס הראשון: "מסכת חולין עם פירש"י ותוספות ופסקי תוספות. חמ"ד ושהמ"ד (שונצינו) ט"ו תמוז רמ"ט. 2. קפ"ד דף" (עמ' 25). דפוס השני: "מסכת חולין עם פירש"י, תוספות ופסקי תוספות. חמ"ד (פיזרו). תמוז רע"ט. 2. קע"ח דף" (עמ' 58). והנה בצילום שב'אוצר החכמה' יש שס"ח עמודים, וכיון שכל שני עמודים הם דף, יהיה מספר הדפים קפ"ד. ואולי כוונתם לדפוס השני שנדפס בפיזרו, אך אינו תח"י כעת.

27 ספר המכריע להרי"ד, עמ' קצא הע' טז.

ולפי דברינו יוצא שצריכים לתקן את מה שבכל ספרי תולדות הראשונים²⁸ מביאים את הדיבור הנ"ל ברש"י כאחד המקורות על קיומו של ר' שלמה ב"ר מאיר נכד רש"י בהנחה שדברים אלה נוספו ע"י מעתיק מספר נימוקיו של ר' שלמה זה, ויש הרוצים להוכיח מכאן שר' שלמה ב"ר מאיר הנ"ל חיבר ספר הלכתי-תלמודי. וכל זה אינו, שהרי אפילו אם נאמר שהגרסה הנכונה היא ר' שלמה ב"ר מאיר - הרי יש שני חכמים הידועים לנו בשם זה ולכן אין לקבוע על פי השם בלבד למי הכוונה, ובפרט שהוכח שצ"ל ר' שלמה ב"ר שמשון, וממילא הקישור של נכדו של רש"י לעניין זה הוא בבחינת מגדל הפורח באוויר.

אמנם יש להעיר כי ישנם ראשונים שהביאו עניין זה בשם רש"י, כגון בספר האורה הובא ראשית הדיבור בסתם²⁹, והרי ספר האורה הוא מבית מדרשו של רש"י, וייתכן מאוד שדבר זה מפי רש"י נכתב. וכן הוא גם בסידור רש"י בסתם³⁰. ובספר מעשה הגאונים הובאו הדברים בשם "ואמר לן רבי"³¹, ובמבוא לספר זה כתבו תחת ערך 'רבי' "רבי סתם הוא ע"פ רוב רש"י", ואחת הדוגמאות שהביאו הוא דיבור זה³². וכן ברוקח "דפסק רבנו שלמה בפרק כל הבשר"³³. ובספר ארחות חיים הובאו הדברים בשם "הר"ש ז"ל"³⁴. ואולי יש להסביר זאת בכך שפעמים רבות נתחלפו תשובות ופירושים של רבינו שלמה ב"ר שמשון עם תשובות ופירושים של רש"י, כשהדברים הובאו בשם 'רבינו שלמה' סתם³⁵.

דברי ר' שלמה ב"ר שמשון הוא רבנו ששון בפירושו רש"י על מסכת חולין

פרופ' אברהם גרוסמן כותב בעניין "האם קיבל רש"י תורה גם מפיו של ר' שלמה ב"ר שמשון" בספרו חכמי אשכנז הראשונים³⁶, שכינויו של ר' שלמה ב"ר שמשון הוא

28 חלקם נסמנו לעיל הערה 12.

29 חלק א, מהד' שלמה בובר, לבוב תרס"ה, עמ' קי הע' 137. וראה שם הע' יא. במהד' מכון ירושלים, עמ' שמג ליד הע' קסא.

30 מהד' יעקב פריימן, מקיצי נרדמים, ברלין תער"ב, עמ' 291 ס' תריב.

31 מהד' יעקב פריימן, מקיצי נרדמים, ברלין תר"ע, עמ' 6 ס' ט.

32 עמ' xxi.

33 ס' תכא.

34 מהד' משה שלזינגר, ברלין תרס"ב, ח"ב, הלכות איסורי מאכלות, ס' סח, עמ' 331.

35 גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, עמ' 327-326. שם הע' 1. שם, עמ' 328 הע' 5. הנ"ל, "בני מכיר וספרם 'מעשה המכירי'", תרביץ מו, תשל"ז, עמ' 132-129.

36 גרוסמן, שם, עמ' 333-330.

ר' ששון³⁷. הוא מציין לארבעה קטעים שהביא האור זרוע בהלכות שחיטה מפירוש רש"י למסכת חולין שבהם רש"י מעתיק את דברי רבנו ששון, אמנם ברש"י שלפנינו (וכן בספרים כתבי יד שלפני האור זרוע) חסרים הם:

א. "ופרש"י... ואמר לנא רבנא ששון שראה זקן אחד... עכ"ל, ויש פירושים שאין בהם רבנא ששון³⁸. כוונת האו"ז לפירוש רש"י לפרק אלו טריפות דף מד, א.

ב. "פי' רבנו שלמה... הורה המורה ששון עכ"ל, ויש פירושים שאין כתוב זה בהם, ואיני יודע אם הסופר דילג³⁹. פרק אלו טריפות דף מג, א.

ג. "פי' רבינו שלמה בדק מורינו ששון... עכ"ל⁴⁰. שם דף מב, א.

ד. "וכ"כ רבינו שלמה זצ"ל ואמר לנו המורה... רבינו ששון עכ"ל⁴¹. שם.

כמו כן מציין גרוסמן לדקדוקי סופרים עמ"ס חולין שהביא מובאה מכתבי יד של פירוש רש"י לחולין (מה, א) "כך שמעתי מפי רבינו ששון"⁴².

אחר כך ממשיך גרוסמן לדון אם היו הוספות אלו שברש"י רק במהדורה קמא וכו', והביא דבריהם של החוקרים: לדעת אברהם עפשטיין מקור הדברים ברש"י עצמו. פסקיו של רשב"ש היו במהדורה ראשונה של פירוש רש"י שנתחברה עוד בוורמייזא אך לא במהדורה בתרא, ומכאן הנוסחאות השונות בפירושי רש"י שעליהן העיר בעל 'אור זרוע'. את דעתו קיבל א"מ ליפשיץ. גם אפטוביצר סבר שאפשר שמקורם בדבריו של רש"י עצמו, בהניחו, בטעות, שכבר ר' שמחה ייחסם לרש"י. שונה דעתו של י"נ אפשטיין. הוא רואה בהבאות אלה הוספה מאוחרת שנכתבה בשולי הגליון, והוכנסה אחר כך לתוך פירושו של רש"י. נוסף על עדותו החשובה של בעל 'אור זרוע' שחסרות הן בכתבי יד אחרים, הוא הסתמך על העובדה, שחלק מפסקים אלה שונה מפירושו של רש"י עצמו באותה מסכת. הוכחה אחרונה זו איננה מחייבת כלל: רש"י הירבה להביא פירושים ופסקים גם כאשר שונים היו מדעתו שלו, לעיתים דחה אותם במפורש, ולעיתים הסתפק בהבאתם ב'לישנא אחרינא'.

37 גרוסמן שם, עמ' 327 כתב שככל הנראה רשב"ש בעצמו בחר כינוי זה. ראה המסופר בנחלת שד"ל: אוצר טוב, 'כולל דברים עתיקים מתוך כ"י מועתקים', שנת תרל"ט, עורכים: ר' אברהם ברלינר, ור' דוד האפמאן, עמ' 47: "שני רבנים היו בדור אחד, רבינו שלמה ב"ר יצחק בעל הפירוש, ורבינו שלמה ב"ר שמשון. ואחד היה חותם עצמו ששון על שם אביו". הובא אצל גרוסמן, שם הע' 1.

38 אור זרוע, הלכות שחיטה, חלק א, סי' שעד, מהד' מכון ירושלים, עמ' שט.

39 שם, הלכות טריפות, ח"א, סי' תה, עמ' שכט.

40 שם, סי' תח, עמ' שלב.

41 שם, סי' טטז, עמ' שנה.

42 ר' רפאל נתן נטע רבינוביץ, דקדוקי סופרים, מנחות וחולין, מינכען תרמ"ו, דף מה, א הע' י.

ניתן להביא סיוע לדעתו של י"נ אפשטיין ממקום אחר: רש"י איננו משתמש בלשון 'המורה', אלא 'מורי' או 'רבי', וכן לא בלשון 'לנא' ברבים, אלא: 'לי' ביחיד (עד כמה שרשאים אנו לקבוע על סמך הדפוסים אשר לפנינו, ללא בדיקה מקפת של כתבי היד). כמו כן לא מצינו בכל מקום אחר שרש"י יתאר את רשב"ש כמורה, או יכנהו מורי. קשה לקבוע מסמרות בשאלה זאת, אך דעת י"נ אפשטיין היא המסתברת.

אמנם אחר כך כתב גרוסמן כי אעפ"כ ברור כי היה לרש"י דין ודברים עם ר' שלמה ב"ר שמשון, והוא נותן לכך כמה דוגמאות, ואחת מהן במסכת חולין: בפירושו של רש"י למסכת מצויות הבאות שאין דומות להן מצד לשונן בכל מסכת אחרת, ונראה שהן מתייחסות לתורתו של רשב"ש: '...לשון מורי. לשון אחר... וכל לשון זה אינו נראה לי, ומפי גאון שמעתי'. בהמשך שם: 'ומפי גאון אחר שמעתי... ולשון מורי הראשון הגון, וסייג מצאתי לו בהלכות גדולות, והוא עיקר'; 'כך שמעתי, וקשיא לי... ופירוש משובש הוא מאדם חריף ומפולפל' (ודחה פירוש זה!). ודאי הוא שאין אלה הוספות מאוחרות, שהרי רש"י עצמו דן בהן. בפירושו ל"ש"ס הירבה רש"י להביא דברי רבותיו, אך לא כינה אותם בתואר 'גאון', ולא כתב בשום מקום על פירוש רבותיו: "מאדם חריף ומפולפל". פירושי ה"גאון" אף הובאו בצד הפירוש של מורו, ונדחו על ידי רש"י. למרות שאין לכך הוכחה חד משמעית, קרוב מאוד הוא שהמדובר בר' שלמה ב"ר שמשון. הוא מכונה בסתם על ידי חבריו ותלמידיו בתואר 'גאון', תואר שלא כינו בו חכם אחר בחייו, והוא עסק הרבה בהלכות טריפות ונחשב מומחה בנושא זה. רש"י למד מסכת חולין אצל ר"י הלוי בוורמייזא (עירו של רשב"ש), ואז היה כבר רשב"ש חכם מפורסם. במסכת זאת הירבה רש"י להביא פירושים נוספים על אלה של רבותיו, ובדרך כלל דחה אותם, אפשר שגם הם מקורם בפירושו של רשב"ש (בכתב או בעל פה), ויתכן שרש"י לא רצה לקוראו בשמו כי הוא הירבה לחלוק עליו.

אם אכן דברים אלה אינם מדברי רש"י אלא הוספה מאוחרת, ברור כי הוספות אלה הן מתלמידי רבינו ששון, ובכך מבוארים כל הלשונות הבלתי רגילים שברש"י. ולפי זה מובן מה שבתוך פירוש רש"י נכלל גם הדיבור הנ"ל שמקורו קרוב לוודאי בדברי רבינו ששון.

אמנם דבר המעורר עניין הוא שבפירוש רש"י שהיה לפני הראב"ה היה דיבור זה חלק מהפירוש, ואילו בפירוש שהיה לפני האור זרוע תלמידו היה חסר, והאור זרוע לא העיר על כך, על אף שהעיר על שינויים אחרים בין כתבי יד של פירוש רש"י לחולין. ומה שהיה לפני האור זרוע הוא בלשונו "מצאתי בתשובת רש"י" (שכפי שהובא לעיל היו אלו שהחליפו בין רש"י ורבינו ששון, ויש להניח כי התשובה שהייתה לפני האור זרוע נכתבה על שם רבינו שלמה סתם). ומכאן מוכח שדיבור זה הוא הוספה מאוחרת בפירוש רש"י, ורק בכמה ספרים נוסף עניין זה.

הצעת פתרון הדברים

פרופ' יעקב שמואל שפיגל בספרו 'עמודים בתולדות הספר העברי: כתיבה והעתקה', אחר שהביא את דברי פוזנסקי (שהובאו לעיל) שמוכיח ממה שבד"כ אין רש"י מכניס בפירושו פסקים שלמים שזו הוספה מאוחרת בדברי רש"י, כתב: אכן בפירוש רש"י כ"י פרמא 1309/2598 (מכון לתצלומי כתבי יד עבריים, בית הספרים הלאומי בירושלים, ס' 13596) חסר משפט זה (דברי רש"י מסתיימים במלים: 'אבל פירשא שרי כי האי'), וכ"ה גם בכ"י פרמא 1304/2756 (ס' 13605). כעין זה גם בכ"י פפד"מ 159 (ס' 22025)⁴³. רצונו לומר שיש להוכיח ממה שבכתבי יד חסר סוף הדיבור כפי שהוא לפנינו, שאכן יש בזה הוספה מעשה ידי מעתיק.

והנה הדיבור כפי שמופיע בכתבי יד הוא הדיבור כפי שמובא ע"י הראב"ה, והיינו שהשורות האחרונות בדיבור לא היו לפניו, כולל גם חתימה זו⁴⁴. וא"כ יש מקום רב לשער כי אחד התלמידים מצא עניין זה בנימוקי ר' שלמה ב"ר מאיר (ואין לדעת אם הוא נכד רש"י או חכם אחר בשם זה) בתוספת כמה שורות המשלימות ומסבירות את העניין. הוא ציין לעצמו בשולי הגליון את ההוספה ושמצא אותה בנימוקי ר' שלמה ב"ר מאיר, ואחד המעתיקים הכניס את הדברים שצוינו בגליון לתוך הפירוש. אם כן יוצא שרוב הדיבור הוא מדברי ר' שלמה ב"ר שמשון שנוספו בתוך פירוש רש"י, כדמוכח לעיל, אמנם השורות האחרונות הן מנימוקי ר' שלמה ב"ר מאיר (ואולי כן היה כבר לפני ר' שלמה ב"ר מאיר, ואין איתנו יודע עד מה), ואין צורך לשנות את הגירסה.

43 יעקב שמואל שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי: כתיבה והעתקה, רמת גן תשס"ה, עמ' 455 הע' 204.

44 ואין לומר שקיצר בהביאו דברי רש"י (כמו שהעלה השערה זו הרב דבליצקי, ראב"ה, ד, עמ' רצה [במהדורת בני ברק, תשע"ט] בהערות ותיקונים לעמ' קעב), כיון שגם בכתבי יד של רש"י הוא כן, ובפרט שבלא המשך חסר קצת ביאור בדברי רש"י, וקשה לומר שיקצר באופן הגורע מן ההבנה

